

родько в Нежине (1894–1918 гг.); определено ряд особенностей историографической реконструкции, а также охарактеризовано главные направления исследований.

Ключевые слова: Историко-филологическое общество, научные общества, краеведческий поиск, историография, научная и просветительско-общественная деятельность.

Demuz I.O. Historical-philological society at the Historical-philological institute of Prince Bezborodko in Nizhyn: historiographical discourse.

The article analyzes the development of Ukrainian historiography on the issue of the Historical and Philological Society at the Institute of History and Philology of Prince Bezborodko in Nizhyn (1894–1918), a number of features of historiographical reconstruction have been identified, the main directions of researches have been described.

Key words: historical and philological society, scientific societies, local searching, historiography, scientific, educational and social activities.

[надійшло до редакції: 17.06.2012 р.]

УДК 930.85(477.51)“18/19”

Валентина КУЛИК
(Ніжин)

Громадські культурно-освітні заходи в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX ст.

З 1863 р. діяв т.зв. Валуєвський циркуляр. Згідно з ним українська мова не допускалася до використання в школах, церквах, урядових і культурних установах, заборонялось також книгодрукування українською мовою (крім белетристики). Тому єдиним способом національної просвіти ставав український театр.

Усе світське культурно-музичне життя Ніжина зосереджувалося довкола музично-драматичного товариства, яке було організовано в Ніжині у 1887 р. Крім хору та симфонічного оркестру, тут діяло 2 секції: українська та російська. Ніжинське Товариство підтримувало творчі зв'язки з корифеями української сцени – М.К. Заньковецькою, М.К. Садовським, Л.Я. Маньком, М.Л. Кропивницьким, О.А. Кошицем, які не раз приїздили до Ніжина. Оскільки театральна цензура була суворішою, ніж книжкова, то більшість українських п'єс після її проходження ставали одноманітними, схожими одна на одну. Все це компенсувалося блискучою грою талановитих артистів. Своєю грою вони могли надати блиску та правдивості навіть дуже примітивним п'єсам.

У 1898 р. у Ніжині відкрився Народний дім, роботою якого керував відомий культурно-громадський діяч Чернігівщини Ф.Д. Проценко. Завдяки йому в місті та найближчій окрузі постійно проводилися камерно-інструментальні концерти, які відкрили місцевій публіці музику Бетховена, Моцарта, Мендельсона, Гайдна. У складі інструментального ансамблю грав майбутній професор Київської консерваторії С.В. Вільконський; майбутній диригент Брюссельського і Лондонського симфонічних оркестрів Відревич [1].

Наприкінці XIX ст. в Ніжині, Прилуках, Чернігові концерти хору під керівництвом М.В. Лисенка виконували українські народні пісні та твори українських композито-

рів. Вони звучали поряд із творами Бетховена, Шумана, Мендельсона. Щоб дозволити виконання українських творів, чернігівські культурні та громадські діячі Тишинський і Шраг звернулися безпосередньо до губернатора В. Левашова.

У Ніжині в лютому 1888 р. з триденними гастролями перебувала оперна трупа Чернігівського музично-драматичного товариства під керівництвом знаменитого композитора О.Л. Горелова. Було поставлено сцени із опер “Фауст”, “Жизнь за царя”, “Демон”, “Евгений Онегин” й інших.

Окрім того, наприкінці XIX ст. Чернігівщиною здійснювали гастрольні турне різні російські товариства. Ніжин відвідали трупи С.І. Сергєєва, Н.М. Шампан’єра, А.А. Серебрякова. За допомогою солістів провідних оперних театрів Росії, які були у їхньому складі, влаштовувалися оперні спектаклі [2].

Починаючи з 1895 р. ніжинці проводили дозвілля у літньому театрі “Антей”, збудованому в садку Каратаєва. Тут грав оркестр, влаштовувалися вистави. Сюди, на відміну від дворянського чи купецького клубів, могли прийти всі бажаючі. Згодом місцями для дозвілля стали Гоголівський сквер або Миколаївський сад (зараз парк ім. Т.Г. Шевченка), а замість літнього театру відкрився невеликий театр “Шато-де-Флер” (сучасне приміщення міської друкарні).

У Миколаївському саду в 1906 р. за ініціативою Ф.Д. Проценка, професора М.К. Сперанського, лікаря І. Гомоляки був споруджений літній театр. На його сцені виступали М.К. Заньковецька, М.К. Садовський, І.К. Карпенко-Карий, Б.В. Романицький, П.К. Саксаганський, І.С. Паторжинський...

У Народному домі Ф.Д. Проценко здійснював також постановки п’єс українських класиків. Вистави відвідували робітники та селяни найближчих сіл. На сцені йшли “Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ’яненка, “Циганка Аза” М. Старицького.

За поширенням крамольних ідей чорносотенці та поліція в 1905 р. розігнали театральну трупу й закрили Народний дім, але в 1906 р. він поновив свою роботу. При Народному домі були ще бібліотека-читальня, народний хор і недільна школа для дорослих.

У Ніжині діяв також аматорський театр російської театральної трупи. Поряд із професійними акторами – Л. Дальським, С. Сокольським, М. Лідіним-Дубровським – грали студенти Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ). Вони поставили виставу “Ревізор” й інсценівки “Мертвих душ” М. Гоголя, “Нахлібника” І. Тургенєва, “Весілля” А. Чехова, “Журналістів” Яблоновського, “Витівки Скапена” Ж. Мольєра [3].

У другій половині XIX ст. в усій Російській імперії проводилися літературно-музичні вечори – як правило або з благодійницькою метою, або були присвячені важливим подіям культурного життя.

Так, 26 травня 1899 р. у Ніжині відзначили сторіччя з дня народження О.С. Пушкіна. З нагоди цієї події відбулося урочисте об’єднане засідання, влаштоване НІФІ, Ніжинським історико-філологічним товариством при НІФІ, гімназією при інституті та жіночою гімназією ім. П.І. Кушакевич. На ньому з доповідями виступили проф. М.М. Бережков (“А.С. Пушкин как историк русской жизни”), викладач І.А. Сребницький (“А.С. Пушкин и русская история”), проф. М.Н. Сперанський (“Друзья и враги А.С. Пушкина в литературе”), викладач А.П. Кадлубовський (“А.С. Пушкин”). Наступного дня відбувся літературно-музичний вечір у святковому залі НІФІ. На ньому учнями та гімназистами

зачитувалися уривки з різних творів О.С. Пушкіна, хор виконував пісні на слова поета, серед яких: “Анчар” на муз. А. Аренського, “Буря мглою небо кроет” на музику О. Даргомижського, “Ложиться в море мрак ночной” на муз. М. Глінки із опери “Руслан і Людмила” тощо. Вся програма цілком регламентувалася міністерством народної освіти.

26 серпня 1912 р. громадськість Ніжина відзначила 100-літній ювілей Вітчизняної війни 1812 р.

Як відомо, в боротьбі з наполеонівською армією в Бородинській битві брав участь і Ніжинський драгунський полк. У межах загальнодержавного святкування на честь нього під Бородіно було встановлено один із 35 обелісків. Святкування ж ювілею в Ніжині відбувалося за складеною міською управою програмою.

Напередодні (25 серпня) в усіх храмах Ніжина виконувалася заупокійна літургія та панахида по Олександрі I та його сподвижниках у цій війні; увечері відбулася всеношна служба. Наступного дня знову в усіх храмах і на Соборній площі виконувалася урочиста літургія. Тут зібрались учні та гімназисти з начальних закладів міста, прибули хресні ходи Ніжинського благочиння. А після молебну пройшов парад 44-ї артилерійської бригади, котра після російсько-турецької війни квартирувалася в місті, і в якій був свій духовий оркестр.

За розпорядженням міської управи все місто було прикрашено прапорами, а увечері кожний будинок ілюмінувався свічками.

Миколаївський сад був відкритий і вдень, і увечері для безплатного відвідування публіки. Його та бульвар уздовж Київської вулиці (сучасна вул. Тараса Шевченка) освітили різнокольоровими ліхтарями. Тут з 5-ї години вечора розпочалися народні гуляння. Для відвідувачів грав оркестр, 2 хори виконували різні пісні.

У цей день в навчальних закладах, у воїнських частинах, у церквах, на фабриках безкоштовно роздавалися “ювілейні видання”, які були укладені відомими воєнними письменниками та літературними діячами того часу: заслуженим професором Н.П. Михневичем, професором Єльчаниковим, Н.П. Дубинським, Є. Поселяніним, Г. Шавельським й іншими [4].

1912 рік увійшов у літопис Ніжина як рік відкриття міської чоловічої гімназії, яке відбулося 2 вересня. Її директором призначили магістра П.О. Заболотського. Під час відкриття гімназії у своїй промові він зазначив:

Нежин не только по юбилею, но и по качеству своих учебных заведений превосходит не только уездные города нашей родины, но и многие губернские ... созданся новый очаг просвещения в нашем городе; созданся он благодаря энергии и стойкости, проявленные в деле основания гимназии ... городским головою генералом Городской Управы и Думы

<...>

Инициативе отдельных культурных деятелей и обществ ... обязаны возникновением в большинстве случаев и другие учебные заведения Нежина, как например, акушерско-фельдшерские курсы доктора П.А. Буштета, среднее коммерческое училище К.И. Чубины, Греческое училище и т.д. [5].

21 лютого 1913 р. у Ніжині святкували 300-ліття імператорського дому Романових. У церквах здійснювались урочисті богослужіння з молебнями та хресними ходами, після яких виступали священики зі святковою промовою. До свята, згідно з Положен-

ням Ради міністрів від 13 червня 1913 р., була виготовлена ювілейна нагрудна медаль. На ній були викарбувані на аверсі профільне зображення засновника династії Романових – Михайла Федоровича у шапці Мономаха та Миколи II, на реверсі напис: “В пам’ять 300-леття царствования Дома Романовых 1613–1913”. У представленому до нагородження чернігівським губернатором списку ніжинців – люди різних станів, зустрічаються прості селяни та козаки, але здебільшого міські можновладці, дворяни та купці. Зосібна – голова повітової земської управи М.В. Висоцький, Почесний попечитель Ніжинської жіночої гімназії П.Ф. Кушакевич граф В.О. Мусін-Пушкін, голова ревізійної комісії повітового земства І.С. Почека, земський лікар М.П. Галицький [6].

З нагоди святкування ювілею правлячої династії в міських навчальних закладах організовувалися урочисті літературні ранки або концерти, вечори. Учнями земських шкіл роздавалися ювілейні видання спеціально випущені до цього дня Київським учбовим округом під редакцією київського професора В.І. Іконнікова. Крім того, Санкт-Петербурзьким комітетом для влаштування святкування 300-ліття Дому Романових було підготовлено видання “Россия под скипетром Романовых”.

Для вшанування 50-річчя з дня смерті М.В. Гоголя в Ніжині готувались поособливого. В березні 1900 р. до Конференції НІФІ звернувся проф. М.Н. Сперанський, де, зокрема, вказувалося: “Нежин, как место воспитания Гоголя, должен занять исключительное место в ряде других городов русских ... где будут поминать Гоголя: на Нежин, на наше Нежинское празднество будет обращать внимание не только в нашем крае, но и в центре России” [7].

2 березня 1902 р. при НІФІ була створена підготовча комісія з проведення урочистостей. До неї увійшли представники всіх освітніх організацій і соціальних станів міста. Головою комісії призначили викладача НІФІ В.І. Резанова. Серед тих, хто входив до цієї комісії були проф. М.Н. Сперанський, предводитель дворянства Ніжинського повіту К.Є. Троцина (він же був кооптований від міського комітету тверезості), від Ніжинського повітового земства – П.Ф. Кушакевич, від Ніжинської міської управи – міський голова І.Л. Дейкун, від Ніжинської чоловічої гімназії – її керівник І.М. Михайловський, від Ніжинського історико-філологічного товариства – І.А. Сребницький, від Ніжинської жіночої гімназії – викладач Н.О. Шарко, від вечірніх класів для дорослих – О.І. Савицький.

Ювілейні урочистості на честь М.В. Гоголя проходили з 21 лютого до 24 лютого 1902 р. Після заупокійної літургії та панахиди в інститутській церкві св. Олександра Воїна виступив О.В. Лобачевський із промою “Гоголь как христианин”. Потім у святковій залі зборів НІФІ відбулися урочистості. Зі вступною промовою виступив директор інституту Ф.Ф. Гельбке, після нього була промова професора М.Н. Сперанського “Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В. Гоголя”. Зі звітом про діяльність Гоголівської комісії виступив викладач І.А. Сребницький. Урочистий акт на честь М.В. Гоголя закінчився виступом хору учнів гімназії при інституті та зачитуванням вітальних телеграм, отриманих Гоголівською комісією.

Увечері цього ж дня в одній із кімнат будівлі НІФІ – в тім самій, де влаштовував свої вистави Гоголь-гімназист – відбулася вистава п’єси видатного письменника “Ревізор” і декламування його “Записок божевільного”. На виставах, крім викладачів і учнів, були присутні численні представники місцевого драматичного товариства, загальна кількість глядачів сягала більше 300.

Увечері 22 лютого 1902 р. в Народному домі знову ставилася вистава “Ревізор” для учнів недільних і вечірніх класів для дорослих, а також всіх охочих.

Другий твір М.В. Гоголя “Весілля” також був представлений у Народному домі двічі: вранці 22 лютого для учнів міського 4-класного й Олександрівського грецького училищ, і вранці 24 лютого – для всіх охочих.

У виконанні драматичних творів М.В. Гоголя приймали участь студенти НІФІ, члени місцевого драматичного товариства й інші актори-аматори. На влаштування сценічних декорацій, реквізиту, організації вистав було витрачено Гоголівською комісією чимало зусиль і досить значні грошові суми.

Увечері 23 лютого 1902 р. в жіночій гімназії П.І. Кушакевич відбувся літературний музичний вечір. На ньому з промовою виступив проф. М.І. Мандес, учениці читали уривки з творів М.В. гоголя, хор виконав музичні твори на гоголівські сюжети.

У такому ж стилі в Народному домі відбулися читання для народу. На драматичних виставах і читаннях тут були присутні, зазвичай, до 350 чоловік [8].

У гоголівські літературні урочистості поєдналися з відкриттям виставки, яке відбулося 21 лютого у 14.00 у приміщенні бібліотеки НІФІ. Для того, щоб виставка найбільш повно та наочно відтворювала епоху М.В. Гоголя, життя письменника, його діяльність, а також середовище, в якому він перебував, гоголівська комісія провела велику кропітку роботу. Для зібрання необхідного матеріалу Комісія звернулася до небайдужих і шанувальників таланту видатного письменника. Це викликало відгук у суспільстві, завдяки чому вдалося зібрати достатньо матеріалу, отримати, навіть, цінні та рідкісні предмети. На першому плані на виставці експонувалася колекція НІФІ рукописів-автографів М.В. Гоголя. В архіві інституту збереглися достовірні документи часу його навчання в Ніжині. Немалі послуги Комісії надали також деякі московські колекціонери. Серед них С.П. Виноградов, котрий надав для виставки низку малюнків і портретів, А.І. Станкевич, А.І. Шувалов і ще один колекціонер, прізвище якого автором даного дослідження в архівних документах розібрати не вдалося. Останньому належала справжня бібліографічна рідкість, експонована на виставці – віршована поема М.В. Гоголя “Ганс Кюгельгартен”, видана в 1829 р.

Надрукований каталог гоголівської виставки налічував 967 позицій. Але позаяк не знайшлося більш просторого приміщення, виставку довелося розмістити у досить тісній інститутській бібліотеці. Для широкого огляду публіки виставка була відкрита з 21 лютого до 3 березня. Її відвідали учні навчальних закладів м. Ніжина в супроводі своїх викладачів. Останнім неодмінно дарували по екземпляру каталогу виставки. Також на виставці побувало багато різної публіки з різних верств суспільства м. Ніжина.

До гоголівських урочистостей був виданий “Гоголевский сборник” за редакції М.Н. Сперанського. Він складався з 28 друкованих листків і 8 фотографій, містив статті М.Н. Сперанського, П.А. Заболотського та І.А. Сребницького, а також текст уже згаданого каталогу виставки. При виданні збірника Комісія зіткнулася з матеріальними труднощами. Друкування збірника загрожувало поглинути майже всі зібрані на ювілейні заходи кошти (десь до 1 тис. руб.). Але Комісія уклала угоду з київською типографією С.В. Шульженка, яка погодилася надрукувати 600 екземплярів за 500 руб. готівкою за умови залишення у себе 400 примірників для погашення боргу через власний їх продаж.

Інші 200 примірників збірника роздавалися членам Комісії, установам, що входили до

її складу, особам, що надали предмети на виставку, різним можновладцям, університетським і деяким урядовим бібліотекам, студентам НІФІ й особам, що приймали участь у влаштуванні ювілейних імпрез і вистав. Частина примірників була продана. За постановою Правління НІФІ, частина виручених коштів від продажу збірника йшла в розпорядження недільних класів для дорослих у Ніжині, зокрема для поповнення їх бібліотек.

На влаштування пам'ятних гоголівських днів найбільша сума поступила від Правління НІФІ – 350 руб.; від міської управи – 300 руб., земської управи – 150 руб., попечительної ради жіночої гімназії П.І. Кушакевич – 150 руб., від дворянства Ніжинського повіту – 100 руб., від комітету тверезості – 100 руб., Ніжинського історико-філологічного товариства – 50 руб. Невеликі суми надійшли також від 4-класного міського училища – 50 руб., Олександрівського грецького училища – 25 руб., ніжинського відділення Чернігівської єпархіальної ради – 25 руб.; від недільних класів для дорослих і вечірніх класів для дорослих – 25 руб. Загальна сума витрат на урочистості становила 1328 руб. 80 коп. [9].

У 1909 р. ніжинці урочисто відзначили 100-річчя з дня народження М.В. Гоголя. Спочатку в жіночій гімназії П.І. Кушакевича, потім у НІФІ відбулися літературно-музичні вечори. На сцені інституту студенти ставили спектаклі М.В. Гоголя “Ревізор”, “Весілля”, “Апофеоз”. Об'єднаний хор студентів і гімназистів під керівництвом Ф.Д. Проценка виконував різні пісні. На влаштування свята Правління НІФІ зі спеціальних фондів асигнувало 300 руб.

До дня іменин М.В. Гоголя – 9 травня 1909 р. – при бібліотеці НІФІ був заснований Гоголівський музей. Його організатором і першим завідувачем був П.О. Заболотський [10].

Протягом 1897–1908 років на квартирі директора НІФІ Ф.Ф. Гельбке проводилися літературно-музичні вечори. Виконавцями запрошували місцевих музикантів, артистів – як професіоналів, так і аматорів. Вечори відвідували професори інституту, викладачі гімназій, чиновники, офіцери. Нерідко гості брали участь у концертах. За участь у вечорі платили по 50 коп., зібрані кошти передавалися до Товариства допомоги бідному населенню міста, яке, до речі, очолювала дружина Ф.Ф. Гельбке.

У “Черниговских губернских ведомостях”, що виходили у 1838–1917 роках, постійно публікувалися статті про культурні надбання регіону. Щодо музичних вечорів і концертів, які часто відвідували пересічні громадяни, наголошувалась думка, що “хорошая музыка доступна для каждого уха”, і відзначалися обов'язковою умовою сімейних музичних вечорів – гостинністю.

Вы входите в залу, вас встречают с полным радушием как бы в каком-нибудь частном гостеприимном доме. Вам предлагают принять участие в чем вам угодно: в музыке или различных играх, а не то вы можете остаться почти незамеченным... [11].

У 1908 р. у Ніжині відкрилася музична школа Ейзлера. Вона проіснувала лише рік. Викладання у ній було складене за програмою Російського музичного товариства. Ще одну музичну школу відкрив у 1918 р. художник Спльовач, чех за походженням. Її директором став відомий культурно-педагогічний діяч В.І. Петр. Ця школа діяла також лише рік – оскільки її засновник Спльовач у розпал революційних змін виїхав до Варшави. Відомо, що в цій школі ній навчався грі на скрипці А.Ф. Проценко (1908–1984) – син Ф.Д. Проценка, майбутній професор Київської консерваторії, заслужений артист УРСР (1946) і батько видатного українського історика-некрополезнавця Л.А. Проценко [12].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. культурне життя Ніжина позначилося значним поживаленням – поширювалася діяльність щойно створених музичних та музично-драматичних гуртків і товариств, влаштовувалися публічні вистави, концерти тощо. Яскравою сторінкою культурно-освітнього життя міста стали влаштування урочистостей у межах святкування різних ювілейних дат – від загальнодержавних, на кшталт святкування 300-річчя правлячого Дому Романових, до річниць від дня народження чи часу смерті відомих письменників, культурних діячів.

Джерела та література

1. Ніжинський Народний дім // Чернігівщина, енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К. : УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 521.
2. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у 18–19 ст. – Чернігів, 1997. – С. 43.
3. Там само. – С. 59.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 342, оп. 1, спр. 1772, арк. 12–18.
5. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1832, арк. 28.
6. Там само, спр. 1065, арк. 32.
7. Там само, ф. 405, оп. 1, спр. 1105, арк. 20.
8. Там само, спр. 1797, арк. 12.
9. Там само, арк. 36.
10. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1540, арк. 9–12.
11. // Черниговские губернские ведомости. – 1908. – № 14.
12. Ніжинські літературно-музичні вечори // Чернігівщина, енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К. : УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 532.

Кулик В.В. Громадські культурно-освітні заходи в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті розкриваються основні напрямки культурного життя Ніжина кін. XIX – поч. XX ст. Особлива увага приділяється відзначенню пам'ятних дат у місті.

Ключові слова: музично-драматичне товариство, Народний дім, театральні трупи, театр, літературно-музичні вечори, ювілеї.

Кулик В.В. Общественные культурно-просветительские мероприятия в Нежине в конце XIX – начале XX ст.

В статье раскрываются основные направления культурной жизни Нежина конца XIX – начала XX ст. Особое внимание уделяется празднованию юбилейных дат в городе.

Ключевые слова: музыкально-драматическое общество, Народный дом, театральные труппы, театр, литературно-музыкальные вечера, юбилеи.

Kulyk V.V. Social cultural and educational events in Nizhyn in the late 19 – early 20 century

This article deals with all directions of Nizhyn's cultural life in the late 19 – early 20 century. The great attention is given to memorable occasions of the town.

Key words: the unity of music and drama; Native House; theatrical groups; theatre; musical and literary the evenings; the anniversaries.

[надійшло до редакції: 11.09.2012 р.]